

K DIALEKTIKE SLOBODY A NEVYHNUTNOSTI

JÁN DUBNIČKA, Ústav filozofie a sociológie SAV, Bratislava

Problém slobody patrí medzi tie základné a zložité problémy v dejinách filozofie, ktoré nestratili dodnes na svojej aktuálnosti a pri riešení ktorých vždy dochádzalo k stretnutiam pokrokových a reakčných názorov, úzko spätých s ideologickým bojom. Aj v súčasnosti tento problém zaujíma popredné miesto tak v dialektickomaterialistickej filozofii, ako aj v buržoázných filozofických koncepciách.

Filozofická analýza¹ problému slobody z pozícií dialektického a historického materializmu má principiálny význam pre ďalší jeho špeciálno-vedný výskum, pretože umožňuje preň vypracovať fundovaný metodologický základ.

Jedným zo základných momentov, ktorý charakterizuje marxistickoleninský prístup k problému slobody, je jednota gnozeologického a sociálneho aspektu pri jeho analýze. V našej stati sa zaoberáme len niektorými stránkami gnozeologického aspektu analýzy slobody s aplikáciou na socialistickú spoločnosť.

V. I. Lenin pri analýze gnozeologického aspektu problému slobody vydeľoval štyri základné momenty: 1. uznanie prírodných a spoločenských zákonov, 2. uznanie ich prvotnosti vo vzťahu k vedomiu a vôli človeka, 3. uznanie „slepej nevyhnutnosti“, človekom nepoznanej ale poznávateľnej, 4. uznanie praxe ako objektívneho kritéria pravdivosti našich poznatkov o prírodných a spoločenských zákonoch.

Ak vychádzame z týchto predpokladov, môžeme slobodu definovať predovšetkým ako „praktickú ľudskú činnosť, v ktorej cieľ je určený na základe poznania progresívnej nevyhnutnosti, prostriedok zodpovedá cieľu, zákonitý sa stáva želaným, forma cieľu zodpovedá jeho rezultatívnej forme. Je to taká ľudská činnosť, v ktorej všetky základné štruktúrne prvky sú v súlade a v harmónii, pričom tento súlad má podstatný, zákonitý charakter“. (1, s. 3)

Slobodu ako gnozeologický problém môžeme správne pochopiť len ako vzájomný vzťah objektívneho a subjektívneho v činnosti nás, tried a osobností. V našej analýze sa obmedzíme len na objektívnu stránku v slobodnej činnosti a aj to len na analýzu kategórií nevyhnutnosť a náhodnosť, príčina a účinok, ako aj na ich úlohu a funkciu pri odhaľovaní základných aspektov problému slobody v socialistickej spoločnosti.²

¹ Problém slobody samozrejme nemožno vyčerpáť len filozofickou analýzou. Jeho komplexné spracovanie vyžaduje výskum ďalších špeciálnych vied, ako sú sociológia, psychológia atď.

² Analýza dialektiky slobody a nevyhnutnosti z gnozeologického hľadiska si vyžaduje skúmanie aspoň v troch základných aspektoch.

Dôležitým faktorom pri marxisticko-leninskej analýze slobody je správne vedecké chápanie sociálneho determinizmu³, ktorého základný obsah je určený dialektikou vzájomného vzťahu nevyhnutnosti a náhodnosti, príčiny a účinku, podstaty a javu, zákonov a foriem ich prejavu, možného a skutočného atď. v podmienkach konkrétneho sociálneho systému.⁴

Sociálny systém z hľadiska štruktúrno-systémového prístupu skúmame ako celostný systém zložitej štruktúry, ktorú vytvárajú spoločenské javy, procesy ako základné komponenty tohto systému. Tieto vytvárajú bohatú rozmanitosť vzájomných vzťahov, súvislostí a závislostí. V sociálnych štruktúrach neexistuje priama a jednoznačná, ale sprostredkovaná a mnohoznačná determinácia ich komponentov, zložitá štruktúrno-funkcionálna závislosť a nelineárne kauzálne vzťahy. (2, s. 34)⁵ V tejto širokej rozmanitosti súvislostí a vzťahov mechanizmus pôsobenia nevyhnutnosti a náhodnosti, príčiny a účinku je veľmi zložitý a protirečivý. Každá zákonitosť sa uplatňuje cez množstvo konkrétnych a protirečivých javov, ktoré modifikujú jej pôsobenie. A práve v týchto konkrétnych podmienkach je dôležité odhaliť *podstatné* vzájomné súvislosti, kauzálne vzťahy, nájsť konkrétne formy prejavu zákonov vo všetkej ich rôznorodosti a modifikácii, určiť kauzálne a funkcionálne vzťahy medzi obsahom zákonov a formou ich prejavu, určiť smer, šírku a stupeň ich pôsobenia, vypracovať uvedomelé formy ich využívania. (3, s. 175)

Vychádzajúc z tohto záveru môžeme konštatovať, že úsilia niektorých autorov interpretovať objektívne procesy prebiehajúce v socialistickej spoločnosti pomimo rozmanitostí ich súvislostí a závislostí, protirečivých tendencií, hľadanie pôsobenia nevyhnutnosti mimo sféry náhodnosti, v čistej forme, priamočiaro nielenže adekvátne neodrážajú ob-

---

a) Objektívne v slobodnej činnosti — tu je potrebná analýza takých kategórií a pojmov, ako sú nevyhnutnosť a náhodnosť, príčina a účinok, zákon, podstata a jav, možnosť a skutočnosť atď.

b) Subjektívne v slobodnej činnosti — tu treba analyzovať determináciu objektívneho subjektívnym, uvedomelé a živelné, dialektiku uvedomelého, spoločenský záujem, jediné voľu atď.

c) Spoločenské a individuálne v slobodnej činnosti — jednota spoločenského a individuálneho, sloboda výberu, riešenie a zodpovednosť, všestranný rozvoj osobnosti a slobody, premena slobody v nevyhnutnosť atď.

³ Charakteristika slobody ako poznanej nevyhnutnosti, ako už dokazoval F. Engels, tvorí podstatu gnozeologického aspektu, čím sa však tento aspekt nevyčerpáva.

⁴ Pri našej analýze nám pôjde o pozitívny dialektikomaterialistický výklad danej problematiky. Nedotýkame sa kritiky interpretácie slobody v rôznych buržoázných filozofických koncepciách. Krátku kritiku niektorých buržoázných koncepcií danej problematiky vo vzťahu k slobode nájde čitateľ v práci (5, s. 158—189; 6, s. 196—221)

⁵ V spoločnosti vzájomne pôsobia rôzne komponenty a štruktúry, ktoré sa zásadne od seba líšia. Sú to napr. ekonomické, politické, sociologické, morálne, duchovné, prírodné, sociálne, živelné, uvedomelé, objektívne, subjektívne atď.

jektívnu skutočnosť, nevedú k jej vedeckému poznávaniu, ale sú v takom hrubom zjednodušení pre spoločenskú prax priamo škodlivé. Preto si prekonanie jednostrannosti a deformácií v chápaní slobody v socialistickej spoločnosti vyžaduje ďalšie hlbšie rozpracovanie dialektiky vzájomného vzťahu nevyhnutnosti a náhodnosti v socialistickej spoločnosti a ich vzťahu k slobode. V marxistických prácach venovaných analýze sociálneho determinizmu sa konštatuje, že v socialistickej spoločnosti sa zásadne zmenila podstata historickej nevyhnutnosti a jej úloha v spoločenskom vývine. Podstata tejto zmeny je v tom, že prechodom k socialistickej spoločnosti sa *zásadne* mení materiál — nositeľ historickej nevyhnutnosti. Na scénu prichádza spoločenské vlastníctvo, nové spoločenské vzťahy. Na rozdiel od kapitalizmu v socialistickej spoločnosti sa vývin realizuje v spojitých postupnosti, akceleračne a plánovite. Tým stratila historická nevyhnutnosť svoju živelnú formu a začala sa prejavovať prostredníctvom uvedomelej činnosti ľudí. Zásadná zmena podstaty historickej nevyhnutnosti určila aj nový charakter vzťahu nevyhnutnosti a náhodnosti, príčiny a účinku.⁶

Nevyhnutnosť a náhodnosť pôsobia aj v socialistickej spoločnosti objektívne, nezávisle od vôle ľudí. Sféra ich prejavu je však určovaná konkrétnymi podmienkami. Ak skúmame akýkoľvek objektívny proces, každý obsahuje v sebe tieto dve protikladné tendencie svojho vývinu. Samozrejme v plnej miere to platí aj o sociálnych procesoch, ktoré považujeme za špecifický typ prírodných procesov všeobecne. „Preto nevyhnutné a náhodné ako formy vzájomnej súvislosti majú všeobecný charakter a prejavujú sa ako jednota protikladných tendencií vo vývine každého procesu.“ (1, s. 8) Táto všeobecná dialektika pôsobí aj v podmienkach socialistickej spoločnosti. Dialektika vzájomného vzťahu náhodného a nevyhnutného sa realizuje v procese, v ktorom nevyhnutné sa postupne mení na náhodné a náhodné na nevyhnutné. Náhodné vo vzťahu k nevyhnutnému sa môže prejavovať ako počiatková forma jeho vzniku, ako forma prejavu nevyhnutného, ale aj ako doplnok nevyhnutného. Nevyhnutnosť teda vzniká vo forme náhodnosti, pričom vo vývine v konkrétnych podmienkach sa táto forma transformuje a mení na nevyhnutnosť. Treba však zdôrazniť, že náhodnosť ani tu nezaniká úplne. Tento proces sa absolútne nestabilizuje. V ďalšej zmene konkrétnych podmienok môže nevyhnutnosť strácať svoj nevyhnutný charakter, postupne sa meniť na náhodnosť a nakoniec môže zaniknúť. Ako príklad môžeme uviesť vývin princípu odmeňovania podľa práce za socializmus. Prechodom spoločnosti k socializmu stáva sa tento princíp historickej nevyhnutnosťou, pretože socializmus sa zakladá na spoločenskom vlastníctve a socialistickej spoločenskej vzťahoch, ktoré nevyhnutne predpokladajú účasť každého člena spoločnosti na pracovnej činnosti a v sú-

⁶ V niektorých prácach sa nedostatočne zdôrazňuje práve kvalitatívny rozdiel v pôsobení nevyhnutnosti a náhodnosti pri kapitalizme a socializme. (4, s. 95—110)

vislosti s tým nutnosť odmeňovania podľa kvantitty a kvality práce. Tento princíp však nemá naraz všeobecný charakter. V prechodnom období, tesne po víťazstve socialistickej revolúcie, realizuje sa len tam, kde sa prešlo na formu štátneho vlastníctva. V tomto období prevládala tendencia odmeňovania v závislosti od vlastníctva. V ďalšom období sa princíp odmeňovania podľa práce uplatňuje v socialistickej hospodárskom sektore. Ale ani v tomto období nie je všeobecným a záväzným pre všetkých členov spoločnosti. Takým sa stáva až po vybudovaní socialistickej spoločnosti s rozvinutými socialistickými výrobnými vzťahmi.⁷ Ale ani tu spoločenská nevyhnutnosť nepôsobí v čistej forme. Jej prejav závisí napr. od pracovných podmienok atď.

Prerastaním socialistickej spoločnosti do komunistickej začína pôsobiť nová vznikajúca tendencia — odmeňovanie zo spoločenských fondov nezávisle od kvantitty a kvality práce. Hoci v socialistickej spoločnosti odmeňovanie zo spoločenských fondov vystupuje ako nevyhnutnosť, vo vzťahu k odmeňovaniu podľa kvantitty a kvality práce vystupuje ako náhodnosť. V komunistickej spoločnosti sa postupne oslobodí od náhodnej formy a stane sa všeobecnou a záväznou pre všetkých členov spoločnosti, nezávisle od ich schopností, podmienok a charakteru práce a princíp odmeňovania podľa kvality a kvantitty práce postupne stratí svoju nevyhnutnú formu a nakoniec prenechá miesto novej, progresívnejšej tendencii.⁸

Túto dialektiku vzájomného vzťahu nevyhnutného a náhodného môžeme objaviť aj pri iných javoch a procesoch socialistickej spoločenského vývinu. Napr. zákon plánovitého a proporcionálneho vývinu, zákon stáleho zvyšovania produktivity práce, zákon adekvátnosti výrobných vzťahov charakteru výrobných síl atď.

Ak hlbšie analyzujeme proces vývinu nevyhnutnosti v podmienkach socialistickej spoločnosti, zistíme, že tento je momentom zákona prechodu kvantitatívnych zmien v kvalitatívne. Nevyhnutný jav, ktorý vzniká ako niečo náhodné a jedinečné, vyvíja sa, pôsobí na masy, ich vôľu a vedomie. Na tomto stupni vývinu má všeobecný charakter. V porovnaní s prírodou, kde nevyhnutnosť pôsobí prostredníctvom „živelných“ síl, v spoločenskom systéme sa prejavuje cez „vedomelú činnosť ľudí, ktorí si kladú určité ciele a realizujú ich vždy určitými prostriedkami“ (1, s. 12) Tým však spoločenská nevyhnutnosť neprestáva byť objektívnou. Socialistická spoločnosť však má všetky predpoklady objaviť vznik novej, progresívnej nevyhnutnosti ešte v etape, keď sa prejavuje ako jedinečný a náhodný jav. A to je tiež špecifikum socialistickej spoločnosti, pretože v nej sa do procesu vývinu nevyhnutnosti zahŕňa pláno-

⁷ V tejto etape vývinu socialistickej spoločnosti sa analyzovaný typ nevyhnutnosti stotožňuje so zákonom.

⁸ Náhodné ako forma vzniku, vývinu, pohybu a zániku nevyhnutnosti, v tomto vzťahu ako forma vzniku a vývinu nevyhnutnosti, samo vystupuje ako nevyhnutnosť.

vitosť, cielovosť atď., podmienené všeobecnými záujmami más, strany, štátu, osobnosti a spoločnosti.

Z uvedeného však nevyplýva, že v socialistickej spoločnosti sú všetky novovznikajúce nevyhnutnosti a súvislosti objavované naraz, v ich počiatocnej forme. Taký ideálny stav nemôžeme nikdy dosiahnuť, pretože „proces poznania nemôže naraz obsiahnuť celú rozmanitosť súvislostí a vzťahov spoločenského vývinu“. (1, s. 12) Socialistická spoločnosť však má reálnu možnosť objavovať vznik nevyhnutného javu v jeho počiatocnej, vznikajúcej forme a predovšetkým vedome pôsobí na jeho vývin, na jeho zmenu, na všeobecný jav. V tom vidíme základnú špecifickosť vo vývine nevyhnutnosti, ktorá sa v socialistickej spoločnosti stáva zákonom a je kontrolovateľná ľuďmi v ich uvedomelom pôsobení. Podľa nášho názoru má táto zvláštnosť najväčší význam pre správne chápanie problém vzťahu slobody a nevyhnutnosti, pretože nám odhaľuje význam subjektívneho v objektívnom. Z predchádzajúceho však vyplýva aj ďalší záver. Uvedenie nevyhnutnosti a jej vývin ako uvedomenej nepredpokladá, že je uvedomená každým jedincom spoločnosti. Takýto stav snáď nastane v komunizme, „keď sa vedecký svetonázor zmení na vnútornú potrebu každého člena spoločnosti a zároveň sa stane určujúcou podmienkou činnosti nielen kolektívu, más, ale každej osobnosti“. (1, s. 12)⁹

Za socializmu teda spoločenská nevyhnutnosť vzniká a vyvíja sa od počiatocnej, jedinečnej a náhodnej formy do stavu, keď sa stáva všeobecnou, uvedomelou nevyhnutnosťou, vedome regulovanou ľuďmi a podriadenou ich záujmom a potrebám. Ako vidíme, sociálna nevyhnutnosť má najširšiu sféru pôsobenia v období, keď neguje svoju jedinečnú formu a stáva sa vládnuťou tendenciou. Pre spoločenskú prax z toho vyplýva, že progresívna nevyhnutnosť¹⁰ musí byť plne využitá v období svojej najväčšej zrelosti, keď sa prejavuje takmer v čistej forme. Tento stav vo vývine sociálnej nevyhnutnosti nemožno absolutizovať. Nevyhnutnosť v ďalšom procese svojho vývinu postupne stráca svoje základné podstatné vlastnosti a črty, získava nové v závislosti od zmeny podmienok, až zaniká úplne, pričom novej nevyhnutnosti odovzdá celý rad svojich vlastností, alebo „zmení svoj obsah a formy svojho prejavu natoľko, že sa svojimi podstatnými črtami bude odlišovať od

---

⁹ Aby sa vedecký svetonázor zmenil na vnútornú potrebu človeka, nestačí si ho len teoreticky osvojiť, ale musí sa stať predovšetkým jeho vnútorným presvedčením. (8, s. 96—99)

¹⁰ Nevyhnutnosť môže byť progresívna alebo regresívna. „Nevyhnutnosť nie je len podstatná súvislosť, v určitých podmienkach realizujúca sa vo forme náhodnosti a vo vyšších formách vytvárajúca podmienky svojho vlastného slobodného rozvoja, ale aj protirečivo sa vyvíjajúca súvislosť. Jej postupný progresívny vývin je viacrozmernej a môže sa realizovať akoby návratom k starému, s opakovaním minulého na vyššom základe.“ (5, s. 117)

svojho počiatocného stavu a foriém svojho prejavu“. (1, s. 12; 4, s. 101) Taká je dialektika vývinu nevyhnutnosti. Jej pochopenie v celej jej zložitosti má preto pre spoločenskú prax socialistickej spoločnosti veľký význam.

V socialistickej spoločnosti sociálna nevyhnutnosť nevzniká a nezániká len ako náhodné, ale sa aj prejavuje len prostredníctvom náhodného. (4, s. 102, 107) V tomto vzťahu má náhodné všeobecný charakter.

Treba zdôrazniť, že v podmienkach socialistickej spoločnosti protikladné tendencie v spoločenských javoch nepôsobia ako antagonizmy, ktoré sa navzájom vylučujú. „Samonegácia spoločenskej nevyhnutnosti ako jej podstatná črta vývinu v podmienkach socializmu je možná preto, lebo negujúca nevyhnutnosť, tendencia ako podstatný moment je obšiahnutá, aj keď v nerozvinutej forme, v počiatocnom štádiu v podstate negovanej nevyhnutnosti.“ (1, s. 12) Z toho vyplýva, že sociálna nevyhnutnosť v socialistickej spoločnosti tvorí základ spoločenského progressu.

Ako sme už spomenuli, nevyhnutnosť je nerozlučne spätá s náhodnosťou. Ak sa za socializmu odstránila živelnosť, konkurencia atď., a tým sa zúžila sféra pôsobenia náhody, ak sa aj odstránil antagonizmus spoločenských procesov, tým sa však neodstránila sama náhodnosť, pretože nevyhnutné existuje len v náhodnom, cez náhodné. „Jav je náhodný natoľko, nakoľko nemá svoj vnútorný základ, má svoj základ v druhom, ale preto je dočasný, môže a nemusí byť.“ (1, s. 15) Jav je nevyhnutný natoľko, nakoľko je schopný vyvíjať sa v nevyhnutnosť, strácať vlastnosti náhodného a získavať vlastnosti nevyhnutného, podstatného a zákonitého. Kategória náhodnosti vyjadruje aspekt nestálosti procesov a javov. Z dialektického vzťahu nevyhnutnosti a náhodnosti vyplýva, že náhodné je nevyhnutné ako skutočná a možná forma prejavu nevyhnutnosti. Náhodnosť vystupuje „ako forma prejavu a doplnok nevyhnutnosti, ... má vplyv na nevyhnutnosť ako na svoj obsah“. (5, s. 124) Ak vychádzame z dialektickomaterialistického chápania formy, potom náhodnosť ako forma prejavu nevyhnutnosti nie je s ňou spätá len štruktúrne, ale funkcionálne aj geneticky, teda nielen ako so svojim vonkajším prejavom, ale aj ako so svojou vnútornou štruktúrou, so svojim vnútorným spôsobom organizácie a pohybu.¹¹

Pri skúmaní náhodnosti ako sociálnej kategórie treba brať do úvahy spoločenskú podstatu a charakter pôsobenia historickej nevyhnutnosti, podstatu a charakter samej náhodnosti, úroveň poznania nevyhnutnosti a prostriedkov jej využitia, ako aj zainteresovanosť spoločnosti a triedy na takom poznaní a využití.

¹¹ Všetky rôzne vzťahy medzi danou nevyhnutnosťou a danou náhodnosťou sú určované charakterom ich súvislosti, ktorá môže byť 1. priama alebo nepriama, 2. vnútorná alebo vonkajšia, 3. bezprostredná alebo sprostredkovaná.

V marxistickej filozofickej literatúre sa náhodnosti pripisovala len negatívna úloha, z čoho vznikla domnienka, že v socialistickej spoločnosti nevyhnutnosť pôsobí v čistej forme. S takým tvrdením nemožno súhlasiť, pretože nezodpovedá praxi výstavby socialistickej spoločnosti.¹²

Ako sme sa už zmienili, náhodnosť nie je len formou prejavu nevyhnutnosti, ale aj jej doplnkom. Pritom sa však jedná o tú istú náhodnosť, ale v rôznom vzťahu s nevyhnutnosťou. „Náhodnosť ako forma prejavu nevyhnutnosti je vonkajší prejav nevyhnutnosti a náhodnosť ako doplnok nevyhnutnosti je výsledkom tohto prejavu.“ (4, s. 104) Okrem toho môžu existovať aj iné druhy náhodnosti.¹³ Náhodnosť môže vystupovať ako odklon od nevyhnutnosti. Je to taká forma, pri ktorej nevyhnutnosť začína svoje vlastnosti strácať alebo ich získavať a mení sa postupne na náhodnosť. Odklon môže byť aj formou súvislosti protikladných tendencií v samej nevyhnutnosti a môže sa vydeliť ako jej doplnok. Možno konštatovať, že odklon je ukazovateľ sily pôsobenia historickej, spoločenskej nevyhnutnosti.

Analýza dialektiky vzájomného vzťahu nevyhnutnosti a náhodnosti v socialistickej spoločnosti má vážnu metodologickú a gnozeologickú úlohu, a to predovšetkým pre skúmanie kategórie slobody. Negácia náhodnosti ako formy prejavu nevyhnutnosti a jej doplnku, ako aj absolutizácia nezávislosti, živelnosti, náhodnosti vedie k odtrhávaniu náhodnosti od fundamentu a podmienok, ktoré ju vytvárajú, od nevyhnutnosti. Tým však sa nám stráca základ, ktorého prostredníctvom by sme odhalili zvláštnosti prejavu a pôsobenia náhodností v socialistickej spoločnosti a dostávame sa na platformu zjednodušovania v chápaní pôsobenia sociálnych zákonov a ich prejavu v rôznych spoločenských podmienkach. Z gnozeologického hľadiska, ak je sloboda objektívne pravdivé poznanie nevyhnutnosti a činnosť v súlade s ňou, potom „pre objektívne pravdivé poznanie nevyhnutnosti musíme poznať nielen to, v akej konkrétnej forme náhodnosti sa prejavuje daná nevyhnutnosť, ale aj charakter ich jednoty a boja“. (5, s. 130) Ak sa nevyhnutnosť

¹² Podľa svojho prejavu môže náhodnosť získať dve formy:

1. Náhodné ako forma bytia danej konkrétnej nevyhnutnosti — hovoríme tu o pozitívnej náhodnosti, ktorá vzniká zo samej podstaty nevyhnutných súvislostí a zákonov socialistickej spoločnosti.

2. Náhodné ako forma nebytia, vychádzajúca z inej nevyhnutnosti, vznikajúca na základe prepletania sa charakterove rôznych súvislostí a vzťahov. V tomto prípade taká náhodnosť k danej nevyhnutnosti vystupuje ako vonkajší vplyv a ako nevyhnutná podmienka produkuje negatívne dôsledky.

¹³ Klasifikáciu náhodností môžeme uskutočniť podľa rôznych kritérií. Napr. 1. podľa toho, ako často sa objavujú — jedinečné a masové náhody, 2. podľa charakteru podmienenia javov — typické náhody, náhodnosti vyjadrujúce nepodstatné stránky náhodnosti, netypické jedinečné náhodnosti atď., 3. podľa vzťahu k danému systému: — vonkajšie a vnútorné, 4. podľa charakteru pôsobenia na nevyhnutnosť — pozitívne a negatívne náhodnosti atď. (7, s. 106—111)

uplatňuje prostredníctvom množstva náhodností, potom treba ukázať, ktorá skupina náhodností pozitívne pôsobí na danú nevyhnutnosť a naopak, ktoré sú brzdou, ktoré sa navzájom neutralizujú a ktoré odhaľujú nové stránky a nové možnosti nevyhnutnosti. Jedine úplnejšie a všestrannejšie poznanie dialektiky vzájomného vzťahu nevyhnutnosti a náhodnosti rozširuje naše možnosti a vytvára reálny základ pre realizáciu skutočnej slobody.

Druhou kategóriou, ktorá úzko súvisí s kategóriou nevyhnutnosti a ktorá má veľký význam pri analýze spoločenských procesov a tým aj problému slobody, je kategória príčiny a účinku. Nás bude zaujímať predovšetkým objektívny kauzálny vzťah a jeho špecifikum v socialistickej systéme. Poznanie kauzálnych súvislostí má veľký význam pre život človeka a spoločnosti. Bez ich poznania nemôže človek pôsobiť na svet, meniť ho, nemôže predvídať.

Dialektika vzájomného vzťahu príčiny a účinku neobsahuje len objektívne procesy spoločenského vývinu, ale sa vzťahuje na všetky spoločenské javy, procesy a vzťahy vôbec.¹⁴ Určujúce sú však kauzálne vzťahy vo sfére materiálnej výroby, pretože sú zdrojom našich predstáv o kauzalite a praktickom pretváraní prírody a spoločnosti. Príčinnosť vo sfére materiálnej výroby a výrobných síl však nevyjadruje slobodnú činnosť spoločnosti a jedinca. Zložitosť sociálnej úrovne štruktúrnej organizácie hmoty a jej príčinnno-účinkovej súvislosti sa objasňuje v subjektovo-objektovom vzťahu v dejinách. Vo vzájomnom vzťahu subjektívneho a objektívneho sa príčinnosť prejavuje v tom, že objektívne je základom a zdrojom subjektívneho, objektom cieľového pôsobenia uvedomelej činnosti ľudí. „Objektívne prostredníctvom nevyhnutného a kauzálneho vzťahu podmieňuje smer a charakter pôsobenia subjektívneho a v tom je jeho určujúca úloha vo vzťahu k subjektívnemu.“ (1, s. 22) Podstatou sociálneho systému, ako to neraz zdôrazňovali klasici, je človek — subjekt so svojou uvedomelou činnosťou. Subjekt nie je pasívnym faktorom, ale naopak, má objektívny aktívny vplyv. Preto vyjasnenie obsahu sociálnej príčinnosti si vyžaduje analýzu sociálneho systému ako najzložitejšieho systému objektívneho sveta,¹⁵ kde má určujúcu úlohu vo svojej podstate protirečivý proces vzájomného pôsobenia subjektu a objektu. Reálna protirečivosť historického procesu

---

¹⁴ Neanalyzujeme tu dialektickomaterialistickú koncepciu kauzality ako ontologickej kategórie. Pri analýze špecifickosti sociálnej formy kauzality samozrejme vychádzame z jej interpretácie v marxisticko-leninskej filozofii.

¹⁵ Kauzalita ako univerzálne vzájomné pôsobenie umožňuje skúmať každý systém v celej jeho rozmanitosti, vo všetkých vzájomných súvislostiach a vzájomnej premene prvkov, ktoré systém vytvárajú. Dôležitý je najmä celostný prístup v samorozvíjajúcich sa systémoch, ako je aj sociálny systém, pretože predstavujú „neobyčajne zložité a rozmanité, navzájom pôsobiace úrovne štruktúrnej organizácie, z ktorých každá sa nachádza v stave stáleho vývinu, zmeny a obnovy“. (9, s. 16)

vzájomného pôsobenia subjektu a objektu vytvára reálny základ aj pre riešenie problému slobody. Sloboda je v kauzálnej závislosti objektívneho od subjektívneho, v tvorivej aktivite subjektu vo vzťahu k objektu a nielen v tom, že objektívne určuje subjektívne. Ako nevyhnutný moment predpokladá určenie objektívneho subjektívnym.

Z dialektickomaterialistického stanoviska kauzalita ako forma všeobecnej objektívnej súvislosti zahŕňa proces vzniku a vývinu účinku, vnútorné a vonkajšie; hlavné a vedľajšie, podstatné a nepodstatné, nevyhnutné a náhodné, možné a skutočné atď. Nás v tomto aspekte bude zaujímať dialektika vzniku a vývinu účinku a jeho spätné pôsobenie na príčinu, ako aj špecifikum tejto dialektiky v socialistickej spoločnosti.

Socialistická spoločnosť, založená na socialistickom spoločenskom vlastníctve a socialistických spoločenských vzťahoch, odstránila z protirečení — ktoré podmieňujú vznik a vývin účinku a jeho spätný vplyv na príčinu — antagonizmy. To však kvalitatívne zmenilo aj špecifikum kauzálneho vzťahu. Proces vzniku a vývinu účinku a jeho vplyv na príčinu sa realizuje postupne, bez vyvolávania sociálnych otrasov a triednych konfliktov.

Pri hlbšom rozbere kauzálneho aspektu konkrétnych sociálnych javov socialistickej spoločnosti zisťujeme, že vo vzájomnom vzťahu príčiny a účinku pôsobí jedna zo všeobecných zákonitostí socialistickej spoločnosti — *spojitosť* vývinu objektívnych procesov.

Relatívna stabilita kauzálneho vzťahu je zabezpečovaná prvkom nevyhnutného a podstatného, ktorý vyjadruje aspekt stálosti vo vývine javov a procesov. Naproti tomu náhodné je v kauzálnom vzťahu nestále, meniace sa, a preto nemôže určovať vývinovú líniu a charakter tohto vzťahu. To však neznamená, že náhodné je absolútne pasívne. Samozrejme, že tiež pôsobí aktívne a zanecháva na tomto vzťahu pečať svojho pôsobenia. Ako príklad môžeme uviesť vznik socialistického vzťahu k práci, ktorý sa mohol realizovať len v podmienkach socializmu. Ak berieme do úvahy formy socialistického vzťahu k práci, tieto sa s rozvojom socialistickej spoločnosti neustále menili. Nespôsobil to len vedeckotechnický rozvoj, ale aj vývin nových spoločenských vzťahov. Podstata socialistického vzťahu k práci je v tom, že ľudia stavajú na prvé miesto spoločenské záujmy a uvedomele im podriaďujú svoje osobné záujmy,¹⁶ pretože „spoločenský záujem ako hybná sila sociálneho procesu je bezprostredným produktom spoločnosti, hybnou silou dejín“. (9, s. 31) Táto podstata prechodom od jednej formy k druhej sa zachováva, pretože ako podstata účinku vyjadruje vývin podstaty príčiny, ktorou sú socialistické výrobné vzťahy atď. Z toho však nevyplýva, že daný účinok ostáva nemenný. „Podstata účinku sa mení so zmenou

---

¹⁶ Kategória záujmu a s ňou úzko spätá kategória potreby majú veľký význam pre chápanie špecifickosti kauzálneho vzťahu v sociálnych systémoch. Podrobnejšiu analýzu možno nájsť v stati. (9, s. 27—32)

podstaty príčiny, ktorá vytvorila tento účinok.“ (1, s. 25) Dialektika zmeny podstaty účinku je viacrozmerná a môže obsahovať charakterovo rôzne spoločenské tendencie.

Jednota v hlavnom a základnom v kauzálnom vzťahu však neodstraňuje určité rozdiely vo vývine podstát príčiny a účinku. Tak napr. vývin podstaty socialistického vzťahu k práci ako účinku sa realizuje prekonávaním rôznych protirečení, t. j. narušením harmónie v rozvoji podstaty príčiny a účinku. Aj v podstate príčiny existujú také tendencie, ktoré narúšajú harmóniu v jej vývine, napr. disproporcie vo vývine spoločenského a individuálneho hospodárstva. To znamená, že podstata príčiny je protirečivá a vyvíja sa prekonávaním protirečení na základe „korešpondencie a harmónie protikladných tendencií“.

Ako sme uviedli, podstaty príčiny aj účinku sú vnútorne protirečivé. Existencia týchto protikladných tendencií v príčine a účinku vytvára určité protirečenia i vo vzájomnom vzťahu ich podstát. Tieto protirečenia vyplývajú aj z toho, že samé podstaty patria k rôznym javom.

V štruktúre kauzálného vzťahu má tiež svoju úlohu existencia náhodného, nepodstatného, čo má za následok, že podstaty príčiny a účinku neobsahujú len všeobecné, jediné, totožné, ale aj určité rozdiely. Špecifikum týchto rozdielov je charakterizované aj tým, že vývin podstát príčiny a účinku sa vždy realizuje v konkrétnych podmienkach, ktoré modifikujú ich vývin.

Vývoj podstát príčiny a účinku je aj v podmienkach socialistickej spoločnosti zložitý a protirečivý proces. Zvláštnosť tohto procesu je v tom, že v hlavnom a základnom sú tieto podstaty v harmónii. Pôsobia tu tie isté zákonitosti, ako aj vo vzájomnom vzťahu protikladných tendencií vo vývine nevyhnutnosti. Tým je určené aj základné špecifikum v pôsobení zákona jednoty a boja protikladov v socializme.

Na druhej strane však podstatu príčiny a účinku sú navzájom relatívne samostatné, nezávislé, kvantitatívne aj kvalitatívne rôzne a táto odlišnosť spočíva v tom, že príčina a účinok zároveň obsahuje navzájom rôzne tendencie, rôzne formy svojho vývinu a rôznu aktivnosť vzájomného pôsobenia. Aj vo vývine podstát príčiny a účinku a ich vzájomnej súvislosti pôsobí dialektika všeobecného a jedinečného, absolútneho a relatívneho, totožnosti a rozdielu atď.

Pri riešení problému slobody (spoločenskej aj slobody jednotlivca) musíme toto špecifikum brať do úvahy, pretože realizácia skutočnej slobody predpokladá poznanie a praktické využívanie kauzálnych súvislostí v základných spoločenských vzťahoch.¹⁷

Ako sme uviedli, špecifikum mechanizmu vzájomného vzťahu príčiny a účinku v sociálnom systéme je určované charakterom pôsobenia

¹⁷ Špecifikum podstaty a mechanizmu vzájomnej súvislosti príčiny a účinku nachádza svoj odraz v procese poznania v určení cieľa a plánu pôsobenia, vo výbere prostriedkov pre ich realizáciu. (1, s. 22—29)

subjektívneho na objektívne. „... preto aj črty historickej kauzality — geneticnosť, nevyhnutnosť, objektívnosť atď. možno pochopiť len ako produkt aktívnosti, cieľovosti reálnych ľudí v reálnych objektívnych podmienkach“. (9, s. 24—25) Do mechanizmu vzťahu príčiny a účinku materiálnych procesov a javov socialistickej spoločnosti vchádzajú teda aktívnosť, plánovitosť a cieľovosť ako prvky ich obsahu.

Vo vzájomnom pôsobení príčiny a účinku, kedy príčina odovzdá svoju podstatu účinku, neostáva táto samozrejme bez podstaty. Dialektika tohto vzťahu je oveľa zložitejšia. Príčina nielenže odovzdá svoju podstatu, ale ju aj znova vytvára, pretože je vyjadrením mnohých podstát. Preto nemôže úplne negovať svoju vlastnú podstatu. Navyše aj účinok vo vzájomnom pôsobení odovzdáva časť podstaty príčine. Tak napr. všeobecná forma vo vzťahoch k vlastníctvu podmieňuje a vytvára všeobecnú formu v sociálnych vzťahoch, ale zároveň spoločenský záujem, sociálna a duchovná činnosť ľudí v socialistickej spoločnosti prenáša sa späť do vzťahov vlastníctva a k výrobným prostriedkom.

Ako vyplýva z doterajšej našej analýzy špecifickosti kauzálnych vzťahov v sociálnom systéme, slobodné pôsobenie môže byť vyjadrené jedine vo vzájomnom vzťahu subjektívneho a objektívneho. Objektívne vystupuje ako základ subjektívneho a v tomto aspekte teda ako príčina subjektívneho. „Formy vzťahu objektívneho určujú a determinujú formy vzťahov v subjektívnom, uvedomelom, pretože subjektívne je ich odrazom. Formy subjektívneho, uvedomelého ako odrazy formy objektívneho prechádzajú späť do objektívneho. Tu formy subjektívneho z účinku prechádzajú do príčiny. To je zákonitosť ich vzájomného vzťahu. (1, s. 29)

Slobodná činnosť, pôsobenie predpokladá teda prechod formy od subjektívneho k objektívnemu, jednotu foriem príčiny a účinku, subjektívneho a objektívneho. Preto výroky niektorých buržoázných filozofov o tom, že slobodná činnosť človeka musí byť vylúčená zo sféry kauzálnosti, sú neudržateľné. (10) Slobodná činnosť má oveľa širší fundament ako len objektívnu kauzálnu súvislosť. Kauzálna podmienenosť objektívneho subjektívnym, uvedomelým však obsahuje ako rozhodujúci moment, pretože sloboda predpokladá z gnozeologického hľadiska poznanie nevyhnutnosti v kauzálnych vzťahoch.

V socialistickej spoločnosti iná podstata a mechanizmus vzájomného pôsobenia príčiny a účinku ako v triednej spoločnosti určuje špecifickosť vzájomného vzťahu subjektívneho a objektívneho, ich zrodu vo forme, čo je podstatnou podmienkou slobodnej činnosti. V podmienkach socialistickej spoločnosti „totožnosť foriem príčiny a účinku v subjektívnom a objektívnom sa prejavuje ako zákon“. (1, s. 29) A toto determinuje aj ten fakt, že za socializmu a samozrejme v komunistickej spoločnosti sa slobodná činnosť stáva nevyhnutnosťou a má črtu záväzného momentu v činnosti všetkých jej členov.

1. PARKIN, V. F.: Dialektika svobody i neobchodimosti pri socializme. Vyššaja škola. Moskva 1973.
2. AFANASJEV, V. G.: Naučnoje upravljenje občestvom. Politizdat. Moskva 1968.
3. Naučnoje upravljenje občestvom. Mysl, Moskva 1967.
4. Podrobnejšie pozri Ob osobennostach vzaimosviasi neobchodimosti i slučajnosti pri socializme. Filosofskije nauki, 1974, č. 6.
5. GOLUBENKO, V. P.: Neobchodimosť, svoboda. Nauka, Moskva 1974.
6. PETROSJAN, M. I.: Gumanizm. Mysl. Moskva 1964.
7. ŠIROKANOV, D. I.: Dialektika neobchodimosti i slučajnosti. Minsk 1960.
8. STEMPKOVSKAJA, V. I.: Socializm i svoboda. Nauka. Moskva 1975.
9. ČERNENKO, A. K.: Kategorija pričinnosti i jejo specifičeskoje soderžanije v istorii. In: Filosofskije problemy občestvennogo razvitija. Mysl, Moskva 1971.
10. GRÚNBAUM, A.: Svoboda voli i zakony čelovečeskogo povedenija. Voprosy filosofii, 1970, č. 6.